
7. poglavje

ZAKLJUČCI I PRIJEDLOZI

U prvom dijelu ovog poglavlja sažeto ću ponoviti i razraditi glavne teme i zaključke o kojima se do sada raspravljalo. Dat ću i neke prijedloge na temelju prikupljene građe. U drugom dijelu poglavlja iznijet ću prijedloge koji se općenito odnose na obrazovanje, mobilnost i slobodno vrijeme. Posebno bih željela pokazati kako se te tri teme presijecaju s rodom i kako osobito žene mogu imati koristi od sudjelovanja u svim trima sferama. Da bih ilustrirala važnost tih sfera za razvoj i promjenu, posebno u ruralnim područjima, oslonit ću se na istraživačke teme i etnografske podatke koji u ovoj knjizi dosad nisu potpuno istraženi. To sam ostavila za kraj jer su to inovativni načini razvijanja potencijala ruralnih i seoskih žena u ruralnim područjima. Drugi razlog je moja nada da će te vizionarske zamisli čitateljice (i čitatelji) ostvariti u praksi svog života.

Glavne teme i zaključci

U pokušaju razumijevanja načina na koje se rod društveno i kulturno konstruira u selima u kojima sam provodila istraživanje, jedan od ciljeva bio je zahvatiti i izraziti svakodnevni život i iskustva žena (i muškaraca). Drugim riječima, razumjeti njihov život “njihovim, vlastitim, pojmovima” – razumjeti njihovu “stvarnost”, njihove percepcije i njihovu angažiranost u tim svjetovima. Usmjerenost na subjektivna iskustva žena pokazala je da je to valjan “put spoznaje”, da pruža razumijevanje ruralnoga i ruralnih ženstvenosti. Drugi cilj studije bio je autentično predstaviti i nepristrano analizirati stajališta i prakse žena i muškaraca koje sam imala čast upoznati u Slavoniji. To obilježava pomak s težnje prema objektivnosti, u kojoj se istraživač prikazuje kao nepristran promatrač koji stvara autoritativan i cjelovit prikaz, prema većoj subjektivnosti, refleksivnijem autorstvu i eksperimentima s formama teksta koje izražavaju širi raspon glasova ili perspektiva (Clifford, 1988.; Atkinson, 1990.). Premda se ova studija prije svega bavi životom, percepcijama i praksama

žena “na terenu”, dajem i pregled sociokulturnih, političkih (i povijesnih) konteksta koji odražavaju uvjete kakvi se pojavljuju na makrorazini. To uključuje i pregled dostupnih i relevantnih demografskih statističkih podataka i izvještaja. Ti kvantitativni izvori podataka bili su korisni jer su ponudili širu sliku i pripomogli pri određivanju razlika između grupa i promjena tijekom vremena kako bi se dokumentirale razlike između spolova. No, u studiji se služim većinom kvalitativnim metodama jer se kvantitativnim metodama traže odgovori na pitanje “zašto” a ne na “kako” i one ne pomažu da se razumije kompleksnost proživljenog iskustva, što je inherentan cilj ove studije. U biti kvalitativno istraživanje ne doseže kamo ne može dosegnuti nijedna druga metoda nego stvara drukčije prikaze podataka. Drugim riječima, služiti se kvalitativnim metodama znači potpisati drukčiji interpretacijski okvir, a kvalitativni prikaz koji tako nastaje jedna je od mnogih mogućih interpretacija. Dakle, ova knjiga sadrži moje antropološke interpretacije koje nisu nužno jedine moguće interpretacije; drugi istraživači/ice mogli bi izvući drukčije zaključke. U svakom slučaju daljnja istraživanja (bilo kvantitativna ili kvalitativna) ruralnih i seoskih žena od goleme su važnosti jer se te skupine u hrvatskim istraživanjima na području društvenih znanosti tradicionalno zanemarivalo. Štoviše, daljnja su istraživanja presudna jer je manjak podataka glavna zapreka razvoju koherentne politike i smislenih strategija koje su prijeko potrebne da bi se zadovoljile potrebe te ranjive skupine.⁹⁴

Isticanje u prvi plan pitanja roda omogućava nam da zaoštrimo, rafiniramo i preusmjerimo antropološke probleme. U ovoj studiji rod se prije svega razumije kao sklop odnosa među ljudima u kojima se žene definira u odnosu prema muškarcima i obratno. Konkretno, žene, ženstvenost i ženska iskustva razumijemo kao konstituirane i otvorene, a ne kao nepromjenjive entitete. Dakako, rodno diferencirane prakse ovise o optjecaju između subjektiviteta i dostupnih diskursa. Drugim riječima, naše rodno biće (činjenjem, govorom i mišljenjem) ovisi o tome s kim

94 Premda sam u ovoj knjizi pokušala otkriti iskustva ruralnih i seoskih žena, čiji glasovi uglavnom ostaju nijemi u *mainstream* tekstovima o ruralnome, u ruralnim područjima postoje i druge ranjive skupine s marginaliziranim glasom. Pritom mislim na iskustva mladih osoba, starijih osoba, osoba s posebnim potrebama, na priznavanje drugih seksualnih identiteta u ruralnim prostorima koji nisu istraženi na odgovarajući način. Nadalje, marginalizirane etničke manjine, poput Roma, koji često žive na rubovima ruralnih područja, nisu još privukle znatniju pozornost istraživača. Iznimka je knjiga nastala na temelju istraživanja o Romima (vidi M. Štambuk (ur.) (2005.), *Kako žive hrvatski Romi*) i odnosi se na Rome koji žive i u ruralnim područjima.

stupamo u interakcije i o diskursima s kojima se srećemo. Rodni subjekti nastaju iz pritisaka društvenog poretka, a ne trenutno, iz fiziologije ili seksualne orijentacije. Kako piše Butler (1990., 8): “ne biologija, nego kultura postaje sudbina”, tako da rod kao društveni konstrukt ne proistječe automatski iz spolnih obilježja odnosno fizioloških razlika između žena i muškaraca.

U skladu s tim, ova knjiga naglašava društveno konstruiranu i povijesno specifičnu prirodu ženstvenosti i ruralnosti. U njoj se ističu kompleksne veze između kućevnosti, ženstvenosti i ruralnosti i njihovi međuodnosi koji utječu na (kućevne) identitete suvremenih ruralnih i seoskih žena. Nedvojbeno, ruralna ženstvenost nije ni uklesana u stijeni ni zamrznuta u vremenu, jer promjene prozročene tranzicijom, ratom, globalizacijom, medijskim/tržišnim silama itd. posreduju i oblikuju rod i ruralnost. No unatoč tim promjenama, i dalje postoji dominantna ženstvenost, iako su i druge ženstvenosti bile očigledne i svjedočile su o osporavanim i višestrukim identitetima ženstvenosti. Poglavlja ove knjige uglavnom se usredotočuju na posebna mjesta: dom s drugim članovima obitelji, dvorište, zajednicu (društvene događaje) i crkvu, gdje se ženstvenost obično konstruira i osnažuje, za razliku od gostionica, krčmi, sportskih događanja i imanja, gdje se konstruira i osnažuje muževnost.⁹⁵ Premda se ruralne ženstvenosti mogu mijenjati, a te promjene teku u više smjerala, ženstvenost se uvijek definira kao manje vrijedna od muškosti (v. Brandth i Haugen, 1998.). Stoga ruralna ženstvenost i za žene i za muškarce ne tvori samo relacijsku ideologiju nego i relacijski sklop društvenih praksa – prakse primjerene ženama često se shvaćaju kao suprotne onima koje se smatra primjerenim za muškarce i obratno. U skladu s tim ako žene primjereno čine rod, one istodobno održavaju i reproduciraju društveno prihvaćene predodžbe roda, ali ako ne uspijevaju činiti rod na primjeren način, onda i žene i muškarci dovode u pitanje njihov karakter, namjere i sklonosti.

U trećem poglavlju objašnjavam značenje isticanja u prvi plan utjelovljenog, situiranog i subjektivnog istraživačeva sebstva, jer istraživači ne obavljaju jednostavno promatranje nego su akteri u proizvodnji značenja. Naš istraživački pogled, pozornost, odluke, pitanja i angažiranost – sve to stvara znanje. Osim akademskog okvira, na odabir mjesta, tema, plana i teorijskog pristupa istraživanja utječu istraživačeva iskustva i sjećanja, karakter i

95 Treba napomenuti da se u privatnoj sferi doma i obitelji izvodi i mužkost, ali drukčije nego ženstvenosti.

osobnost. Dakako, življeni svijet između istraživača i ljudi koje proučavaju pojačava stvarnost terena. Važna je uz to i svijest o različitim sebstvima i njihovoj promjenjivoj prirodi (osobnoj/etnografski profesionalnoj) koju istraživači donose na teren. Istraživački proces mijenja istraživače i ta promjena postaje dio samih podataka (Coffey, 1999.; Davies, 1999.). U svakom slučaju budući da se etnografski terenski rad konstituira unutar diskursa uranjanja, refleksivnosti i osobnih odnosa, etnografsko ja ne može se uvijek lako apstrahirati. No, na temelju iskustava iz ovog istraživanja zaključila sam da počinjem bolje razumijevati što oblikuje istraživanje tek kada sam otišla s terena i počela pisati.

Kad sam došla na teren, morala sam prihvatiti da sam i ja, poput sudionika u istraživanju, bila promatrana i sputavana određenim normativnim praksama i kulturnim sklopovima. Premda su mi pozicionalnost, podrijetlo i obiteljska situacija pomagali da se uklopim, bilo je i primjera "neuklapanja" i drukčijeg uklapanja. U trećem poglavlju pokazala sam kako dileme mogu skrenuti smjer istraživanja i empatiju, ali i ponuditi mogućnost za reviziju istraživačkih planova i stvoriti prostor za dijalog. Tako je nastala prigoda za ispitivanje neočekivanih tema istraživanja i usmjeravanje na šira značenja. Dakako, bitno je propitivati vlastita uvjerenja i osjećaje kako bismo se otvorili prema novim oblicima situiranog znanja. Na kraju, ovo poglavlje potvrđuje kako je presudno važno da se iskustva i sjećanja istraživača uključe u njegove prikaze. Nevidljivost istraživača samo ograničava naše razumijevanje i održava moć koju imaju nad sudionicima u istraživanju.

U četvrtom poglavlju, o rodnim vrijednostima i stavovima, razmatram kako konkretno ruralne žene i šira zajednica ističu, zastupaju i održavaju vrijednosti i stavove. Istražujem neke pokazatelje tradicionalizma (obrasce stanovanja, razinu naobrazbe, stavove o zapošljavanju žena) i pokazujem da su rodne vrijednosti i stavovi u tim ruralnim područjima bili, i još uvijek jesu, duboko ukorijenjeni u tradiciji. Djevojčice od malih nogu uče od drugih žena, od diskursa koji su u optjecaju, o uzornoj ženstvenosti koja ih "sputava" na mnogo načina. Djevojčice, djevojke i žene moraju se neprekidno kontrolirati, paziti na svoje ponašanje. Od najranijeg djetinjstva uči ih se i potiče da se ponašaju na rodno primjeren način, a druge žene u kućanstvu socijalizacijom ih uvode u vještine vođenja kućanstva. Nema dvojbe da "socijalizacijski kalup" potiče poslušnost i pokornost djevojaka u ruralnim prostorima, gdje vlada manjak progresivnih ženskih uloga i nedostatak potpore. Idealnu ženu i njeno idealno mjesto većina poima kao "do-

maćicu”, koja je ponajprije odgovorna za dom, obiteljske probleme i djecu, a sve su druge dužnosti sporedne. Nadalje, većina žena (sa samo nekoliko iznimaka) definirala je svoja iskustva ženstvenosti u područjima doma, obitelji i interpersonalnih odnosa. Svoju naraciju usmjerile su na uglavnom tradicionalne teme poput ženstvenosti, majčinstva, brige i požrtvornosti za djecu i druge članove obitelji, svoje odgovornosti za održavanje obitelji i skladnog obiteljskog ozračja, vođenja kućanstva i obavljanja kućanskih poslova. Premda su to sve načini činjenja uzorne ženstvenosti, oni ih mogu i sputavati jer ih se tako na mnogo načina sprečava da steknu druge oblike kapitala (ekonomski, kulturni, društveni i simbolički). Čini se da žene najviše vrednuju one aspekte ruralnog načina života koji im pružaju najmanje mogućnosti za donošenje odluka. Razumljivo, u nedostatku drugih opcija, strogo se pridržavaju tradicionalnih vjerovanja jer nemaju drugih načina stjecanja društvene moći.

Peto poglavlje posvećeno je značenjima i iskustvima kućanskog rada i dalekosežnim posljedicama toga rada na žene. Usmjerivši se na područje doma, ovo istraživanje zahvatilo je i prošla i sadašnja iskustva ruralnih i seoskih žena, iskustva koja se u akademskim tekstovima odveć često zanemaruje i marginalizira. Objašnjavam da je obavljanje poslova u kući (kućanski rad) i zadovoljstvo tim stanjem bolja naznaka onoga što bi žene (i muškarci) trebali činiti nego drugi faktori (financijska sredstva, mogućnosti, vremenska raspoloživost i sklonosti), koji imaju ulogu u toj podjeli. Ta podjela odražava mnogo šire ustrojstvo ruralnih zajednica/sela na temelju pretpostavki o rodu. Prema podacima se vidi da kućanski rad žena implicira manje izbora (jer se mora obaviti); žene se osjećaju odgovornijima i zaduženima za taj posao i stoga rade više. Nadalje, vođenje kućanstva, koje jamči tjelesno, emocionalno, psihološko i ekonomsko blagostanje njihovih obitelji, još je jedna važna zadaća koju obavljaju. Nema dvojbe, rad u domu koji obavljaju žene doista proizvodi rodne odnose kao što i stvara blagostanje za pojedince, obitelj i širu zajednicu, ali to breme nosi i negativne posljedice za blagostanje žena. Ulogu kućanice neizbježno prate mane. Među njima su: i) dvostruke/trostruke smjene koje često tako izmore da žene ne mogu raditi ništa drugo; ii) taj rad je podcijenjen i manje vidljiv te se često podrazumijeva i iii) taj rad nudi ženama visoko fragmentiranu putanju karijere koja ih zapravo izolira. S druge strane, u ovoj studiji uočene su i neke prednosti. Među njima je poimanje kućanskog rada: i) kao osobnog ispunjenja koje može umanjiti psihološki stres; ii) kao povezanog s uzornom ženstvenošću i subjektivitetom

– iskustvom bivanja ženom u ruralnim prostorima; iii) kao mogućnosti stvaranja osjećaja pripadnosti, tj. “uklapanja”; iv) kao potencijala za stjecanje moći (premda neformalne, jer ona nije povezana s “legitimnim” autoritetom) i v) kao načinom osiguravanja ekonomske i emocionalne sigurnosti u kasnijem životu preko djece. No ipak, bez obzira na te blagodati, rodna podjela kućanskog rada postavlja žene u manje vrijedan položaj, u kojemu često imaju neveliku moć u ruralnom kućanstvu, unatoč svemu čime pridonose. Budući da ruralne i seoske žene imaju znatno teži pristup resursima i ograničene načine za olakšavanje bremena kućanskih obaveza (jer mnoge još obavljaju mnoge poslove ručno), teže im je ostvariti svoje potencijale.

U šestom poglavlju pokazujem da ruralni razvoj, koji utječe i na opći razvoj (tj. na opstanak i održivost zemlje) može biti ometen sljedećim: i) ruralne žene teško pristupaju različitim oblicima kapitala (ekonomskom, kulturnom, društvenom i simboličkom) i ii) prevladavajuće ruralne ideologije uvelike određuju ženske uloge i pozicije te tvore zapreke njihovu sudjelovanju u javnosti u ruralnim područjima. U vezi s prvom temom, žene češće imaju nižu razinu kapitala zbog tradicionalnih ruralnih praksa (npr. u pravilu ne nasljeđuju zemlju, često su ekonomski ovisne, ne potiče ih se da stječu više obrazovanje, nemaju široke društvene mreže itd.). Nadalje, budući da ekonomski i politički procesi nisu rodno neutralni, žene doživljavaju promjene na makro i mikro razini (prouzročene ratom, tranzicijom i recesijom) drukčije nego muškarci i one na njih drukčije utječu. Drugo, prevladavajuće ruralne ideologije propisuju ženama tradicionalne uloge koje istodobno učvršćuje i izrazit manjak infrastrukture (predškolskih ustanova, servisa za potporu, specijalizirane medicinske skrbi, npr. ginekološke i psihijatrijske; djelatnog prijevornog sustava). No ipak, to poglavlje pokazuje da bi ruralne žene mogle održivo pridonositi ruralnom razvoju kad bi se lokalna politika pozabavila tim zaprekama. Na temelju podataka iz ove studije, od ruralnih žena često se zahtijeva da nastanjuju različita mjesta i *habituse*, zbog čega postaju vješte u organizaciji, koordinaciji i adaptaciji, pa ih u mnogim slučajevima muškarci ne mogu zamijeliti. Ukratko, poglavlje pokazuje koliko je važno obratiti pozornost na uvjete, situacije i potrebe muškaraca i žena, uzeti u obzir rodne disparitete i nejednakosti koje su bile i još su zapreke ruralnom razvoju.

U ovoj knjizi pokušala sam ilustrirati kako su ruralne i seoske žene općenito među najnepovlaštenijim skupinama u stanovništvu, iako bi mogle imati ključnu ulogu u poljoprivredi i ruralnom razvoju. S obzirom na sve druš-

tvne, ekonomske i političke promjene koje su se proteklih dvadeset godina dogodile u Hrvatskoj, one su bile izložene dodatnom pritisku, što je znatno pridonijelo njihovoj marginalizaciji. Budući da je njihova razina sudjelovanja u javnosti niska, a uočljivo je i da je u Vukovarsko-srijemskoj županiji manjak NGO-i koji bi radili sa ženama i predstavljali njihove interese, potrebno je osmisliti konkretne i raznolike strategije da bi se poboljšala kvaliteta života i osnažilo žene. U nastavku ću govoriti o važnosti obrazovanja, mobilnosti i slobodnog vremena kao sredstvu za poticanje promjene i razvoja te o tome kako ulaganja u ta područja mogu pridonijeti osnaživanju i kvaliteti života ruralnih i seoskih žena.

Obrazovanje i rod

Kao što je već spomenuto u prethodnim poglavljima, u ruralnim područjima vlada rodno zaostajanje u obrazovanju, obilježeno ekonomskim, sociokulturnim i prostornim ograničenjima (s obzirom na udaljenosti), što rezultira nižom obrazovnom razinom djevojaka i žena.⁹⁶ Slično tome, statistički podaci na državnoj razini iz 2001. godine pokazuju da je 11,2 posto svih žena starijih od 15 godina steklo više i visoko obrazovanje (u usporedbi sa 12,8 posto za muškarce), dok je 40,5 posto njih završilo srednju školu (u usporedbi sa 55 posto za muškarce), a 48,3 posto samo neki stupanj osnovne škole (u usporedbi sa 32,2 posto za muškarce) (DZS, 2010., 26). Očito, u Hrvatskoj je udio visoko obrazovanih nizak, što jamačno ometa opći razvoj zemlje. Za usporedbu, 2009. godine je 58 regija u EU-u imalo više od 32 posto populacije (u dobi od 25 do 64 godine) s tercijskim obrazovanjem (Eurostat, 2009.). Prema tom izvještaju, regije s najnižim postotkom ljudi s tercijskim obrazovanjem koncentrirane su uglavnom u ruralnim područjima devet promatranih zemalja, među kojima je i Hrvatska. Jasno je da nacionalne strategije poticanja razvoja moraju posvetiti pozornost poboljšavanju dostupnosti obrazovanja i njegove pristupačnosti svim dobnim skupinama, posebno u ruralnim područjima. Posebnu pozornost treba posvetiti djevojkama jer je ulaganje u njihovo obrazovanje ujedno važno ulaganje u razvoj na nacionalnoj razini. Ono pruža golemu korist ne samo pojedinim djevojkama nego i njihovim obiteljima, široj zajednici/društvu i cijeloj zemlji. Važno je to što one

96 Vidi 2. poglavlje radi statističkih podataka o pismenosti i razinama više i visoke naobrazbe među ženama u ruralnim populacijama, kao i o županiji u kojoj je provedeno ovo istraživanje.

koje steknu srednju i visoku naobrazbu mogu postati čimbenici promjene i tako razbiti međugeneracijske krugove marginalizacije i isključivanja u ruralnim obiteljima. Isticanjem i podupiranjem važnosti (višeg) obrazovanja, posebno među djevojčicama, djevojkama i ženama, mogao bi se promijeniti taj sustav koji perpetuira društvene i rodne nejednakosti.

Među drugim preporukama su stipendije za seosku djecu kao koristan način podizanja obrazovne razine u populaciji. Obitelji u područjima provedbe istraživanja često ne mogu podmiriti ni troškove prijevoza do najbližeg grada pa djecu šalju u srednju školu preko granice, jer je ona bliže i troškovi su manji. Ona koja završe srednju školu u Bosni i Hercegovini često tamo lakše nađu posao (koji odgovara njihovim kvalifikacijama), što je jak činitelj koji pridonosi depopulaciji u slavonskim selima. Budući da niža razina obrazovanja često isključuje ruralne i seoske žene iz procesa stjecanja drugih oblika kapitala, one bi mogle imati velike koristi od znanja koja su posebno relevantna za ruralno stanovništvo. Na primjer, na tečajevima domaćinstva mogle bi slušati o raznim temama, npr. o nutricionizmu (npr. zdravoj hrani i alternativnim jelovnicima), vođenju kućnog proračuna, sprečavanju nezgoda i održavanju sigurnosti u domaćinstvu. Tako stečene vještine poboljšale bi kvalitetu života u seoskim domovima i u široj zajednici, osobito u pogledu zdravlja. U nedostatku dječjih vrtića i igraonica, zdrave prakse u njegovanju razvoja djece također bi roditeljima bile vrlo korisne. Bile bi korisne i poduzetničke vještine i resursi kojima bi se olakšalo samozapošljavanje ruralnih i seoskih žena. Tu su i druga područja od mogućeg interesa: moderna poljoprivredna tehnologija, obrazovanje na području obrade poljoprivrednih proizvoda, marketing, prodaja proizvoda i agro/seoski turizam. To bi znanje ženama ojačalo samopoštovanje i ponosile bi se svojim postignućima. Štoviše, to bi im iskustvo otvorilo mogućnosti za društvene interakcije s drugima, izvan srodničke skupine.

Jasno je da su daljnja ulaganja u obrazovanje i cjeloživotno učenje nužna kako bi se prije svega žene u većoj mjeri uključile u tržište i kako bi ruralno stanovništvo izašlo iz siromaštva. Kako je već više puta rečeno, niska razina obrazovanja i tradicionalna shvaćanja ženstvenosti, a posebno uloge žene kao majke, ograničavaju mogućnosti žena na ruralnom tržištu radne snage. U ovoj studiji, ženstvenost u ruralnom kontekstu usko se konstituira, preko uloga koje žene igraju u domu, i kućevnost se uglavnom ne dovodi u pitanje. Budući da su rađanje i dojenje jedine uistinu biološki određene uloge (ostalo su društveno

konstruirane rodne podjele), taj rodni raspored u domu uvelike potkopava ženska prava i ženama ograničava mogućnosti izbora. Realno gledano, prijanjanje uz ulogu kućanice dijelom bi moglo biti ekonomska posljedica rasta nezaposlenosti u ruralnim područjima. Nadalje, troškovi skrbi za djecu veliki su jer su državne ustanove⁹⁷ skupe i malobrojne. Zbog svega toga, žene možda zaključuju da daljnje školovanje i zapošljavanje jednostavno nije vrijedno truda. Neke od njih možda doista smatraju da je lijepo biti kod kuće s djecom i da to znači živjeti “najbolji život”, što ih čini sretnima, zdravima i ispunjenima. No, s obzirom na neizvjesnosti koje vladaju u ruralnim područjima, pitanje je koliko dugo će se one koje odlučuju ostati kod kuće tako osjećati ne budu li imale podršku. Na žalost, hrvatska vlada uzima rad žena u skrbi za druge zdravo za gotovo; a on se tako ni u ruralnim prostorima i šire ne priznaje te je i dalje podcijenjen. Pravednija podjela rada u kući i skrbi o djeci olakšala bi uključenost žena u (daljnje) obrazovanje i u tržište radne snage, a pridonijela bi i općoj kvaliteti života u ruralnim područjima. Istraživanja su pokazala da politike koje potiču sudjelovanje muškaraca u kućanskim poslovima stvaraju mogućnosti za promjene na interakcijskoj razini.⁹⁸ Nadalje, obrazovanjem o rodnoj jednakosti i isticanjem u javnosti važnosti uloge oca u odgoju moglo bi se povećati njihovo korištenje roditeljskog dopusta. Gotovo je sigurno da bi to pozitivne djelovalo na kvalitetu života i dobrobit ruralnih i seoskih žena.

Mobilnost i rod

K. O.: Čega se najviše bojite?

R. B.: Najviše se bojim da ću se okameniti: da ću se pretvoriti u drvo, pustiti korijenje i više se ni ne pomaknuti. Bojim se nepokretnosti, toga da ću zaglibiti u jednoj prostorno-vremenskoj dimenziji. To je svojevrsan

97 Prema podacima Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa, ukupna državna uključenost djece predškolske dobi u redovne programe (petosatne i desetosatne) iznosi 56,64 posto sve predškolske djece, što još ne zadovoljava roditeljske potrebe za smještajem djece u vrtiće – svake godine oko 5000 predškolske djece ostaje na listama čekanja.

98 Hrvatska vlada djelomično podupire sudjelovanje oca (v. Zakon o roditeljskim potporama, NN 85/08. i 110/08.), ali parovi i dalje sami donose odluku hoće li otac uzeti roditeljski dopust. Usporedivši podatke za 2010. godinu s onima iz 2009. godine, vidljivo je kako je broj očeva koji je koristio roditeljski dopust od 43. dana života djeteta u padu – 2009. ih je bilo 0,6 posto a 2010. 0,4 posto. Dodatni porodiljni dopust (do 1. god. života djeteta) nije koristio niti jedan muškarac (Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, Izvješće o radu za 2010. godinu, 2011., 49-50).

strah od smrti, neke vrste smrti, pretvaranja u kamen i nemogućnosti da se ikad više pokrenete (Intervju Kathleen O'Grady s feminističkom teoretičarkom Rosi Braidotti, 1996.).

Odgovarajući na pitanje čega se najviše boje, žene koje su sudjelovale u ovoj studiji opisale su strahove koji su posve drukčiji od straha od nepokretnosti Rosi Braidotti. Trećina tih žena spomenula je bolest. Taj strah može se logično pripisati nedostatnim i skupim kvalitetnim specijalističkim zdravstvenim uslugama na okolnom području, posebice za žene, i tome što moraju dugo čekati ako ne mogu platiti privatne zdravstvene usluge.⁹⁹ Nadalje, općenito oskudno znanje o zdravstvenim pitanjima i nerazgranatost njihovih društvenih mreža otežavaju ženama rješavanje zdravstvenih problema. Kao posljedica svih tih čimbenika one se mnogo teže odlučuju tražiti zdravstvenu pomoć nego žene u urbanim područjima, što dugoročno može imati negativne posljedice za njihovo zdravlje i dobrobit. Gotovo jednak broj žena izrazio je strah u vezi s "nesigurnom budućnošću" koja je izvan njihove kontrole, zbog siromaštva, nezaposlenosti, rata i smrti. Manji broj (svaka deseta žena) strahuje za djecu/muža (da bi im se što moglo dogoditi), što je u skladu s njihovim brižnim, negujućim sebstvom i točno odražava činjenicu da svoju energiju usmjeravaju prema drugima. Ne iznenađuje što nijedna žena nije, poput Rosi Braidotti, rekla da se boji nepokretnosti. Njihovi strahovi ne odnose se na nepokretnost jer one ni nisu mobilne¹⁰⁰ i obično i ne teže mobilnosti (tj. ne traže daljnje obrazovanje, zaposlenje, ne žele se baviti poduzetništvom ni istraživati mogućnosti korištenja slobodnog vremena). Naprotiv, mnoge su "ukorijenjene" u prostor svoga doma, u kojem imaju čvrst položaj i mjesto. Drugim riječima, kao što je pokazalo ovo istraživanje, žene su u tim ruralnim područjima "fiksirane" zbog sociokulturnih, situacijskih i strukturnih ograničenja koja u znatnoj mjeri sputavaju njihovu fizičku, društvenu i intelektualnu mobilnost u najširem smislu. Čini se da taj manjak mobilnosti često donosi tromost u pogledu osobne autonomije, ali i osjećaj "nepokretnosti" i mentalnu inerciju koja im ne pomaže u bolesti i nepovoljnim ekonomskim

99 Na državnoj razini, mnogo više stanovnika u ruralnim područjima ocijenilo je svoje zdravlje kao loše, pri čemu su udaljenost do najbliže zdravstvene ustanove i s tim povezani troškovi ozbiljni problemi (Šućur i Zrinščak, 2007., 663).

100 Kao što je već spomenuto, četiri od pet žena u uzorku nisu vozačice i tradicionalnim su društvenim normama na mnogo načina vezane za prostor svoga doma.

okolnostima. Taj nepokretni način postojanja umnogome je uskladiv s tradicionalnim razumijevanjem ženstvenosti koje je od presudne važnosti za prevladavajuće kulturne konstrukcije ruralnosti. U ovoj je studiji bilo i žena koje su mobilne ili su to bile u nekom razdoblju života. Na temelju tih iskustava one pokušavaju prekoračiti rodne granice ili osporiti društvene norme, ali ti su pojedinačni pokušaji često odveć fragmentirani da bi donijeli stvarne promjene u rodnom društvenom poretku. Nema dvojbe da “nepokretnost” ograničava ženske mogućnosti za daljnje obrazovanje, za uključivanje u ruralno tržište radne snage i sudjelovanje u aktivnostima slobodnog vremena.

Slobodno vrijeme i rod

Nesporno je da slobodno vrijeme omogućuje ljudima da poboljšavaju zdravlje, blagostanje i kvalitetu života, s dalekosežnim posljedicama. Autori tvrde da psihološke koristi slobodnog vremena vjerojatno utječu na tjelesno zdravlje, a neizravno i na vitalnost njihovih interpersonalnih odnosa, na organizacije kojima pripadaju te na njihove zajednice i društvo u cjelini (v. Mannell i Kleiber, 1997.). No, slobodno vrijeme ima različita značenja za muškarce i žene. Kao što je u prethodnim poglavljima rečeno, mogućnosti provođenja slobodnog vremena za žene u ruralnim područjima vrlo su ograničene, a muškima se aktivnostima i sportu pripisuje veća legitimnost. Većina žena u ovoj studiji izjavila je da, osim nedjeljom, imaju malo slobodnog vremena. Žene su mi govorile da im je teško zaboraviti na obaveze i odvojiti točno određeno vrijeme za aktivnosti izvan doma. One su uvijek “na dužnosti”, na usluzi, da bi zadovoljavale potrebe drugih članova obitelji i moraju ulagati dodatni trud da bi obavile sve što se od njih traži i očekuje. Stoga je neizbježno da za vlastite potrebe ne odvajaju nimalo vremena. U cjelini, sudjelovanje žena u aktivnostima slobodnog vremena ometaju obveze u domu i obitelji. Usto, u tim je područjima ponuda kulturnih aktivnosti (kino, kazalište) i sportskih/klupskih prostora za žene vrlo skromna. Ne treba ni reći da su žene kao zapreku spominjale i udaljenost i financijska ograničenja. Vremenska ograničenja dobro ilustriraju riječi zaposlene žene s troje djece koja se doimala kronično umornom. Na štetu svoga blagostanja ona slobodnim vremenom smatra vrijeme u kojem može spavati i baviti se ručnim radom što su funkcionalne/utilitarne aktivnosti koje se ne mogu definirati kao aktivnosti slobodnog vremena u strogom smislu.

U nedjelju i na blagdane legnem i zaspim, ili možda odem na kavu sa susjedom, iako je to vrlo rijetko, a u druge dane radim ručni rad. (Ana, 37 godina)

Također naznačujući nedostatak vremena i opcija, druga žena čita, posjećuje susjedu ili gleda televiziju – aktivnosti koje ne dovode u pitanje poimanje uzorne ženstvenosti, koja se može “činiti” kod kuće, ili barem “blizu kuće”.

Ako imam vremena, čitam nešto ili posjetim susjedu ili ona dođe k meni. Ne znam, nemam mnogo slobodnog vremena. Navečer gledamo televiziju, a ja uvijek slušam radio – to je jedina moja komunikacija s vanjskim svijetom... (Marija, 54 godine)

Osobito bi ruralne i seoske žene mogle imati velike koristi (osobno, u pogledu zdravlja, društveno itd.) od aktivnosti u slobodnom vremenu, kojih u njihovim zajednicama uopće nema. Budući da je slobodno vrijeme potencijalno poprište borbe za raznolikost i jednakost rodova, ženama koje žive u ruralnim područjima trebalo bi ponuditi uvjete za provođenje slobodnog vremena i s tim ciljem ulagati u infrastrukturu. Stvoriti poticajnu okolinu za žensko slobodno vrijeme nije važno samo radi utjecaja na muškarce i način na koji djeluju patrijarhalni odnosi moći, nego i zato što bi se žene ohrabrilo da svoje slobodno vrijeme iskoriste i da shvate kako imaju pravo na njega. Mobilnost je osnovni element poticajne okoline za žensko slobodno vrijeme (npr. pouzdan javni prijevoz). Nadalje, bili bi korisni i drugi oblici potpore koji bi smanjili količinu ženskog rada (npr. ustanove za skrb o djeci, ravnopravna podjela kućanskih poslova). Dakle, pristup aktivnostima slobodnog vremena i sudjelovanje u njima bilo bi prekoračenje i možda bi potaknulo pomak u ravnoteži rada i života¹⁰¹ i naglasilo uživanje, slobodno vrijeme i zdravlje žena. Žene koje sudjeluju u aktivnostima slobodnog vremena mogle bi potaknuti i druge da se počnu baviti tim korisnim aktivnostima. Nema dvojbe da je ženama slobodno vrijeme veoma važno jer im daje priliku da se opuste i oporave od stresa i umora svakodnevice. Ono je i kreativan ventil i važna prigoda za uspostavljanje i održavanje društvenih mreža. Što je najvažnije, aktivnosti slobodnog vremena mogu osnažiti ruralne i seoske žene da bi mislile o svojoj autonomiji, a to bi moglo dovesti do

101 Ravnotežu rada i života ovdje se razumije kao pojam koji uključuje odgovarajuće određivanje prioriteta između “rada” (karijere i ambicioznosti) i “života” (zdravlja, užitka, slobodnog vremena i duhovnog razvoja).

promjena u tradicionalnim rodnim rasporedima i odnosima.¹⁰²

Žene su na mnogo načina isključene iz ruralnih prostora ako se “ne uklapaju” u hegemonijsku konstrukciju ruralne ženstvenosti, tj. uzorne ženstvenosti. U ovoj knjizi pokušala sam iznijeti dokaze o “dominantnoj” formi ženstvenosti koja se ukorijenila i učvrstila u tim zajednicama. Premda postoje i druge, manje ili više skrivene forme, ta je dominantna forma dovoljno jaka da uspostavi cijeli rodni poredak sela. U malim zajednicama, gdje nema anonimnosti, pritisak je neusporedivo veći jer one žene koje ne poštuju norme jače strše. Stoga je ruralnim i seoskim ženama teško odoljeti društvenom pritisku da se prilagode. Pojedinačna prekoračenja nisu dovoljna da taj odnos potkopaju, jer su fragmentirana; među tim ženama ne postoji artikulirani “zajednički glas”. Štoviše, rodna slika ruralnih prostora s prevladavajućim muškim simbolima i aktivnostima mogla bi značiti da se djevojke/žene osjećaju manje ugodno u tom društvenom kontekstu. Mnoge mlade žene odlučuju otići iz rodnog sela (na studij ili rad u urbanim središtima) i nikad se ne vraćaju, čime oslabljuju glavno potencijalno područje otpora muškoj moći. Nema dvojbe da se s mobilnošću javljaju novi oblici subjektivnosti. Različite društvene lokacije (na području obrazovanja, zapošljavanja, slobodnog vremena) za ruralne i seoske žene posredovat će i oblikovati nove konstrukcije roda i ruralnosti. Dakako, suprotno činjenju uzorne ženstvenosti, bolje načine za stjecanje društvene moći mogla bi tim ženama osigurati međugra obrazovanja, mobilnosti i slobodnog vremena. Ne može se poreći da te sfere daju ženskim glasovima i aktivnostima vidljivost, stvarajući mogućnosti za osporavanje diskriminacijskih praksa i rušenje štetnih mitova i stereotipa. I na kraju, te bi sfere poticale progresivnije razumijevanje ženstvenosti, tj. autonomnu ženstvenost koja održava žensku neovisnost, moć, snagu/otpor, samopouzdanje, osobni razvoj, promjene životnog stila i odlučnost.

102 Neki bi mogli ustvrditi da ih ne treba mijenjati, ali ovo istraživanje otkrilo je da tradicionalne, prevladavajuće ideologije i društveni konstrukti ženama postavljaju i održavaju jaka ograničenja te osiguravaju rodnu stratifikaciju.